

FE'L NISBAT KATEGORIYASINING DAVRLARARO VA TURKIY TILLARARO SOLISHTIRMASI

Abdualimova Gulhayo Hasanovna

Termiz davlat universiteti magistranti

E-mail: gabdualimova@tersu.uz

ANNOTATSIYA

Maqolada fe'l turkumining nisbat kategoriyasini davrlararo va turkiy tillararo tasniflash bilan bir qatorda o'zbek tilining milliy korpusini yaratishda morfologiyaning ahamiyati haqida fikr yuritilgan. Ayni vaqtda nisbatlarning davriy va tillararo solishtirma jadvali misol tariqasida taqdim etilib, bu borada kelajakda qilinishi kerak bo'lgan ishlar haqida qisqacha takliflar keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: o'zbek milliy korpusi, morfologiya, nisbat kategoriyasi, turkiy tillar.

ABSTRACT

The article discusses the role of morphology in the formation of the national body of the Uzbek language, as well as the inter-period and inter-Turkic classification of the relative categories of verbs. At the same time, a periodic and interlinguistic comparison table of ratios is provided as an example, with brief suggestions on what needs to be done in the future.

Keywords: uzbek national corpus, morphology, relative category, Turkic languages.

DİPNOT

Makale, Özbek dilinin ulusal korpusunun oluşturulmasında morfolojinin rolünü ve ayrıca fiillerin göreceli kategorilerinin dönemler arası ve Türkler arası sınıflandırmasını tartışmaktadır. Aynı zamanda, gelecekte yapılması gerekenler hakkında kısa önerilerle birlikte, dönemselsel ve diller arası oranlar karşılaştırma tablosu örnek olarak verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Özbek milli külliyatı, morfoloji, göreceli kategori, Türk dilleri.

KIRISH

Dunyo tilshunosligida XXI asrning ikkinchi o'n yilligiga kelib muayyan tilni saqlab qolish, uning o'rganilish doirasini kengaytirish, til imkoniyatlarini namoyon

etishning asosiy vositasi internet tizimida til korpuslarini yaratishdan iborat ekanligi yaqqol sezildi. Zero, bugungi kunda XX asrning buyuk kashfiyoti bo'lgan kompyuter texnologiyalari boshqa sohalar kabi tilshunoslik fani uchun ham keng imkoniyatlar eshigini ochdi, ham zimmasiga kompyuter tili bilan bog'liq ulkan vazifalarni yukladiki, kompyuter lingvistikasi yo'nalishining paydo bo'lishi, rivojlanishi bevosita shu bilan xarakterlanadi. Zero, sun'iy intellekt uchun tabiiy tillarni modellashtirish kompyuter lingvistikasining asosiy vazifasidir. Chunki bugun XXI asrning ikkinchi o'n yilligiga kelib kompyuter texnologiyasi tabiiy tillarning taraqqiyoti hamda yashab qolishi uchun hal qiluvchi omilga aylanib qoldi.

Milliy korpuslarning asosiy iste'molchilari, albatta, juda ko'p turli yo'nalishdagi tilshunos tadqiqotchilardir. Lekin, korpus foydalanuvchilarining diapazoni professional tilshunoslar bilan chegaralanib qolmaydi. Muayyan davr yoki muayyan muallifning tiliga oid ishonchli statistikalar adabiyotshunoslar, tarixchilar va boshqa ko'plab soha vakillari uchun qiziqarli bo'lishi mumkin. Milliy korpus, ona tilni yoki chet til sifatida o'rgatish uchun muhimdir. Bugungi kunda dunyodagi rivojlangan tillarning o'z milliy korpuslari mavjud. Shu jumladan o'zbek tilshunosligida ham bu borada bir qancha ilmiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Korpusda morfologik tahlil muhim ahamiyatga ega va ayni vaqtda uni shakllantirish ham murakkab jarayon. Fe'llarning nisbat shakllari misolida qaraydigan bo'lsak, eng avvalo, turkiy tillar tarixi va qardosh xalqlarning bugungi kundagi bu borada amalga oshirgan izlanishlari biz uchun muhim.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI

Turkiy tillarni tasniflash, taraqqiyot tarixini davrlashtirish bilan bog'liq ravishda o'zbek adabiy tili tarixi ham olimlar tomonidan turlicha davrlashtirilgan. Jumladan, S.E.Malov, A.N. Samoylovich, A.M.Shcherbak, O.Usmonov, G.Abduraxmonovlar davrlashtirishi ko'pchilikka ma'lum [1]. Ushbu davrlarning o'z yozma yodgorliklari mavjud. Nisbat kategoriyasi turli davrlarda turlicha shakllarda yuzaga kelgan va bu yuzasidan bir qancha olimlar o'z kitoblarida turlicha ma'lumot berib o'tishgan.

O'zbek tilshunosligidagi izlanishlar

N. Abdurahmonovning "Qadimgi turkiy til" kitobida fe'l nisbatlari fe'l darajalari deb yuritilganligini va qadimgi turkiy til davridagi manbalardan kelib chiqib fe'l darajalarini 5 turga bo'linganligini bilishimiz mumkin: *bosh daraja, o'zlik daraja, majhul daraja, orttirma daraja, birgalik daraja* [2].

Keyinroq nashr etilgan I. Azimovning "Qadimgi turkiy til" kitobida esa majhul va o'zlik nisbat qo'shimchalari sifatida quyidagilar ko'rsatilgan: $-л, -н, -к$ (-κ). So'zlar undosh bilan tugagan holatda ushbu qo'shimchalar oldidan bir tor unli qo'shiladi deyilgan.

N. Raxmonov, Q.Sodiqovlarning “O‘zbek tili tarixi” kitobida yozma yodgorliklar tilida fe’lning birgalik nisbati $-š$ qo‘shimchasi bilan, orttirma nisbat $-t, -r, -ur, -ür, -tur, -tür/ -dur, -dür/ -tîr, -tir/ -dîr, -dir, -qur,, -kür, -gür, -z, -uz, -üz, -duz, -düz$ qo‘shimchalari orqali yasalishi aytilgan [3].

M. Sodiqovning “Fe’l stilistikasi” kitobida fe’l nisbatlari beshta emas to‘rt turli bo‘lishi, aniq nisbat fe’lning nisbat kategoriyasiga kiritilmasligi, balki bu o‘zlik nisbat tarkibida bosh nisbat sifatida kelishi haqidagi shaxsiy fikrlari aytib o‘tiladi. Shuningdek, muallif o‘zlik nisbatiga aloqador formalarni “o‘zlik” ma’nosining ifodalanish turiga qarab ikki guruhga ajratadi: sintetik usul, analitik usul. Sintetik usulda grammatik qo‘shimchalar yordamida o‘zlik nisbati yasalsa, analitik usulda “o‘z” olmoshi qatnashadi. Masalan: *o‘zini o‘zi koyidi (koyindi), o‘zini o‘zi maqtadi (maqtandi), o‘zini o‘zi yuldi*. Analitik formadagi fe’llarning sintetik formadagi paraleli doim ham bo‘lmaydi [4].

Ko‘rinib turibdiki, til tarixida nisbat kategoriyasi turli ko‘rinishlarda mavjud bo‘lgan. Hozirgi kunda fe’l nisbatlari beshta deb qaraladi: 1. Aniq nisbat (0); 2. Majhul nisbat ($-n, -l$); 3. O‘zlik nisbat ($-n, -l$); 4. Orttirma nisbat ($-t, -dir, -tir, -ir, -ar, -iz, -gaz, -giz, -sat$); 5. Birgalik nisbat ($-sh, -ish$). Fe’l nisbati maxsus shakl yasovchi qo‘shimchalar yordami bilan yasaladi. Bu qo‘shimchalar fe’lning leksik ma’nosini o‘zgartirmaydi, balki unga qo‘shimcha ma’no qo‘shadi. Ya’ni bu qo‘shimchalar harakatning bajaruvchisi (sub’ekti) va predmeti (ob’ekti) ni ko‘rsatib, gap qurilishining qanday bo‘lishini bildirib turadi. Masalan: *yozdî* – sub’ekt (ega)ning o‘zi bajaradigan harakat, *yozi* – predmet (ob’ekt) tomonidan bajarilib, sub’ekti noma’lum harakat, *yozi* – bir necha sub’ektlar bajaradigan harakat, *yozi* – sub’ektning ob’ektga ta’siri bilan bajariladigan harakat. Ilk o‘rta asrlardan to hozirgi kungacha bo‘lgan davrdagi yozma yodgorliklar butun turkiy xalqlar uchun umumiy bo‘lgani singari til grammatikasidagi xususiyatlar ham yagona ko‘rinishda o‘rganilib kelingan. Ammo hozirgi kunda o‘zbek tili bilan bir qatorda boshqa turkiy tillar tarkibiga kiruvchi qardosh xalqlar morfologiyasida ma’lum bir o‘xshashliklar va farqlar yuzaga keldi. Bu borada ham ba’zi bir qardosh tillardagi nisbat kategoriyasi haqidagi fikrlarga to‘xtalib o‘tamiz.

Turkiy tillar tilshunosligidagi izlanishlar

Turkiy tillardagi barcha tasviriy grammatikalar va fe’l nisbatlariga bag‘ishlangan maxsus adabiyotlarda fe’l nisbatlari harakatning sub’ekti va ob’ekti, harakat va sub’ekt, harakatning bir tomondan sub’ekt va obyekt, ikkinchi tomondan, ob’ekt va sub’ektning harakatga munosabatini ifodalovchi kategoriya sifatida qaraladi. Turk tilida nisbat shakllari besh xil ko‘rinishga ega. Turk tilshunoslaridan Zeynep Korkmaz fe’l nisbatlarini quyidagicha izohlaydi:

“Fe’lning o‘zak yoki negizi leksik jihatdan hech qanday o‘zgarishga uchramasdan, fe’ldan fe’l hosil qilgan ba’zi aniq qo‘shimchalar bilan kengaytirilib,

gapdagi ega va to'ldiruvchi bilan bo'lgan munosabatidan hosil bo'ladigan holat o'zgarishiga nisbat deyiladi" [5].

Agar bu izohni yana ham aniq tushuntiradigan bo'lsak, nisbat fe'lining ma'no o'zgarishini emas, balki gapdagi ega va to'ldiruvchiga ishora qiluvchi shakl o'zgarishidir. Bu borada ko'plab o'zbek olimlari ham o'z fikrlarini bildirib o'tgan. Turkman, tatar tillarida ham xuddi shunday beshta daraja tasniflanadi. Qozoq tilida yuqoridagilardan farqli ravishda fe'l nisbatlarining to'rtta turi ajratib ko'ratiladi. Bosh daraja nisbat shakli sifatida keltirilmaydi.

Yo. Abdurasulovning "Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi" kitobida nisbatlar haqida to'xtalangan, umumiy tavsif berilgan. Uyg'ur, yoqut, boshqird, gagauz, ayrim joylarda tatar, turkman tillarida misollar keltirilgan. Ammo alohida guruhlashtirilish masalalariga e'tibor qaratilmagan [6].

TADQIQOT USULLARI

Tadqiqot mavzusini yoritishda tasniflash, tavsiflash, qiyoslash metodlaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR MUHOKAMASI

Fe'lining nisbat shakllarini tahlilga tortish jarayonida uni, avvalo, davrlashtirish masalasiga alohida to'xtalindi. Ya'ni ilk o'rta asrlardan to hozirgi kungacha bo'lgan yozma yodgorliklar va ularning til xususiyatlaridan, ushbu davrlarga oid ilmiy tadqiqot olib borgan olimlarning fikrlaridan kelib chiqqan holda nisbat kategoriyasining davrlararo solishtirmasi quyidagi jadvalni yuzaga keltirdi:

Fe'l nisbatlarining davrlararo solishtirmasi

Qadimgi turkiy til		
Bosh daraja	-	
Majhul daraja	-л, -ул, -ыл, -қ, -сиқ, -туқ, -туқ	Сач-ил, йан-ыл адыр-ыл
O'zlik daraja	-ы, -ун, -ын, -ин	Бил-ин
Orttirma daraja	-т, -ут, -ут, -ыт, -ит, -р, -ур, -ур, -ыр, -ур, -тур, -тур, - дыр, -дир, -дур, -дур, -гур, -гур	Йара-т қач-ур йуқун-тур
Birgalik daraja	-и, -уи, -уи, -ыи, -иш	Сақынм-ыи
Eski turkiy til		
Bosh daraja	-	
Majhul daraja	-л, -ул, -ыл, -қ, -сиқ, -туқ, -туқ	Туз-ул-ди
O'zlik daraja	-ы, -ун, -ын, -ин	Тек-ин-мак
Orttirma daraja	-т, -ут, -ут, -ыт, -ит, -р, -ур, -ур, -ыр, -ур, -тур, -тур, - дыр, -дир, -дур, -дур, -гур, -гур	Йўр-дир
Birgalik daraja	-и, -уи, -уи, -ыи, -иш	Сол-иш-ур
Eski o'zbek tili		

Bosh daraja	-	
Majhul daraja	-l (-il/-il // -ul/-ül)	<i>Bit-il-di</i>
O'zlik daraja	-n (-in/ -in// -un/ -ün)	<i>Kor-ün-mäs</i>
Orttirma daraja	-t (-it/ -it // -ut/ -üt) -ar/-er // -ur/ -ür -tur/ -tür // -dur/ -dür -g'ur/ -g'ür// -qur/ -kür (-qar/ -kär) -g'uz/-g'üz (güz/ -küz) -tar/ -ter, -uz// -üz// -iz/ -iz -güt/ -get, -set	<i>Küy-dür-ür, Kiy-g'ür-gil, Kor-set-di</i>
Birgalik daraja	-sh (-ish/ -ish// -ush/ -üsh)	<i>Yig'il-ish-ib</i>
Hozirgi o'zbek tili		
Aniq nisbat	-	<i>O'qidi</i>
Majhul nisbat	-in, -il	<i>Ko'r-in-di</i>
O'zlik nisbat	-in, -il	<i>O'qi-l-di</i>
Orttirma nisbat	-t, -dir, -tir, -ir, -ar, -iz, -gaz, -giz, -sat	<i>O'qi-t-di</i>
Birgalik nisbat	-sh, -ish	<i>O'qi-sh-di</i>

Jadvalda ko'ringanidek, eng qadimgi turkiy til, qadimgi turkiy til, eski turkiy til davrlarida nisbatlar deyarli bir xil shaklda keladi, eski o'zbek tili davriga kelib birmuncha farqli jihatlar ko'zga tashlanadi. Ya'ni majhul nisbat -l -il/-il // -ul/-ül shakllari bilan, o'zlik nisbat -n -in/ -in// -un/ -ün shakllari bilan yasaladi. Orttirma nisbatda esa -g'ur/ -g'ür// -qur/ -kür (-qar/ -kär) -g'uz/-g'üz (güz/ -küz) -tar/ -ter, -uz// -üz// -iz/ -iz -güt/ -get, -set kabi yangi qo'shimchalar yuzaga keladi.

Davrlararo tasnif bilan bir qatorda turkiy tillararo solishtirma ham ahamiyatligini anglagan holda ba'zi bir turkiy tillarni qiyosiy tasnifga tortishni joiz topdik.

Fe'l nisbat kategoriyasining turkiy tillararo solishtirmasi

O'zbek tili		
Bosh daraja	-	<i>O'qidi</i>
Majhul daraja	-in, -il	<i>Ko'r-il-di</i>
O'zlik daraja	-in, -il	<i>Ko'r-in-di</i>
Orttirma daraja	-t, -dir, -tir, -ir, -ar, -iz, -gaz, -giz, -sat	<i>O'qi-t-di</i>
Birgalik daraja	-sh, -ish	<i>O'qi-sh-di</i>
Turk tili		
Etken (aniq)	-	<i>uyandım</i>
Dönüşlü (o'zlik)	-(i)n-/(u)n, -(i)l-/(u)l	<i>Parçala+n+di</i>
Edilgen (majhul)	-(i)l-/(u)l, -(i)n-/(u)n	<i>Bin-il-di</i>
Ettirgen (orttirma)	-dir-/-dur-, -(i)t-/(u)t-, -(i)r-/(u)r, -Ar-, dar-, -(i)z-/(u)z- dir.	<i>Aydınla+t+mış+ti</i>
İşteş (birgalik)	-(i)ş-/(u)ş-	<i>Karşıla+ş+ti</i>
Tatar tili		
төп юнәләш (Bosh)	-	<i>эшлә</i>
төшем юнәләше (majhul)	-н/-ын/-ен -л/-ыл/-ел	<i>Әүм-ел-ү</i>

қайтым юнәлеше (o'zlik)	-н/-ын, -н/-ен	Қурқ-ын-у
йөкләтү юнәлеше (orttirma)	-т, -тыр/-тер, -дыр/-дер -кар/-кәр, -гар/-гәр, -гыр/-гер. -гыз/-гез, -ыр/-ер, -ыз/-ез	Сат-тыр-у
уртаклык юнәлеше (birgalik)	-ш/-ыш/-еш	күрешү
Qozoq tili		
	-	
Брықсыз етіс (majhul)	-ыл, -іл, -л; -ын, -ін, -н	Айт-ыл-ды
Өздік етіс (o'zlik)	-ын, -ін, -н	Жу-ын-ды
Өзгелік етіс (orttirma)	-дыр, -дip, -тыр, -тір, -ыр, -ір; -қыз, -кіз, -ғыз, -гіз; -т	Жаз-дыр, бер-дip, айт-тыр,
Ортақ етіс (birgalik)	-ыс, -іс. -с	Ор-ыс-ты
Turkman tili		
İşligiň düýp derejesi (bosh)	-	okadym
İşligiň gaýdym derejesi (majhul)	-yl, -il, -ul, ül, -l, -yn, -in, -un, -ün, -n	Goý-ul
İşligiň özlük derejesi (o'zlik)	-yn, -in, -un, -ün -n	Ýaz-yn-dy
İşligiň ýükletme derejesi (orttirma)	-dyr, -dir, -dur, -dür, -t	Ýaz-dyr-dy
İşligiň şäriklik derejesi (birgalik)	-yş, -iş, -uş, -üş, -ş	Süpür-iş

Jadvalda o'zbek, turk, tatar, qozoq, turkman tillari tahlilga tortildi. Va bu tillardagi nisbat kategoriyasi o'rtasidagi o'xshash va farqli jihatlar ko'rsatib berildi.

XULOSA

Dunyoning rivojlangan tillariga qaraydigan bo'lsak, ayrim tillarning tarixiy korpuslari ham yaratilganiga guvoh bo'lamiz. Milliy korpus masalasiga to'xtalganda, avvalo, tabiiy tilning morfologik xususiyatlariga alohida e'tibor qaratish lozim. Ya'ni morfoleksikonni to'liq modellashtirish uchun yuzaki yondashishdan qochib uning etimologiyasiga, shakllanish bosqichlariga va mukammalroq yondashish maqsadida esa avval turkiy tillararo, keyin dunyo tillari miqyosida qiyosalash va solishtirish ishlarini ham inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi deb o'ylaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI: (REFERENCES)

1. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. Darslik. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009. –B 16.

2. N. Abdurahmonov. Qadimgi turkiy yil. Qo'llanma. – T.: O'qituchi,1989. –B 81-82.
3. Rahmonov N., Sodiqov Q. O'zbek tili tarixi. Darslik. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2009. –B 139.
4. Sodiqova M. Fe'l stilistikasi. – T.: Fan, 1075. –B 36-47.
5. Mo'minova N. Turk tilida fe'l nisbatlari (fiil çatısı). Kurs ishi. – T. 2013.
6. Abdurasulov Yo. Turkiy tillarning qiyosiy-tarixiy grammatikasi. –T.: Fan, 2009. - 260 b.
7. Hamroyeva.Sh. o'zbek tili mualliflik korpusini tuzishning lingvistik asoslari. Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Buxoro.2018.
8. Toirova. G. O'zbek tili milliy korpusini yaratishning nazariy va amaliy masalalari. Monografiya. 2020.